

MARTIN HAMPL, JAN MÜLLER

REGIONÁLNÍ ORGANIZACE DLOUHODOBÝCH MIGRAČNÍCH PROCESŮ V ČESKÉ REPUBLICE *)

K 100. výročí narození profesora Korčáka

M. Hampl, J. Müller: *Regional Organization of Long-Term Migration Processes in the Czech Republic*. – Sborník ČGS, 100, 2, pp. 67 – 77 (1995). – The article deals with the assessment of relations between the living place and the place of birth. Relations are examined by districts. The investigation results into delimitation of migration regions at high hierarchical levels. Comparison with the results of complex socio-geographical regionalization is carried out, too. As regards territorial organization, migration processes and other regional processes show a great degree of similarity. Chief regional centres tend to be quite stable. The results obtained can well contribute to the topical issue of new administrative regions and indicate suitable solutions.

KEY WORDS: regionalization – migration – hierarchy of centres.

Tematika migrace v české geografii

Studium migrace obyvatelstva patří mezi vděčná témata vědeckého výzkumu nejen v geografii, ale i v sociologii, ekonomii, historii či demografii. Je to téma jak tradiční, tak i výsostně moderní, a tedy možno říci téma klasické. Přitažlivost této problematiky vyplývá z několika skutečností. Nejvýznamnější je nepochybně relativně syntetická povaha migračních procesů jakožto indikátoru spolupůsobení komplexu faktorů ekonomických, sociálních, politických i ekologických. Z geografického aspektu se pak jedná o integrální zohlednění regionální diferenciace v působení zmíněného komplexu faktorů. Druhá podstatná podmínka výzkumného zájmu o migraci je „technického“ typu a odpovídá dosažitelnosti potřebných informací. Datová základna je právě v případě migrace obyvatelstva poměrně velmi bohatá. Problémem je zde ovšem různorodost informací (vlastní údaje o stěhování nebo údaje zprostředkované, např. údaje o místě předchozího bydliště či místě narození obyvatel), omezená délka srovnatelných dat, různá podrobnost nebo proměnlivost územních členění dat aj. Charakter datové základny tak často předurčuje i výzkumné zaměření. Dokladem uvedeného je i téma našeho sledování, které vychází z nového typu informací zjišťovaných v cenzu 1991, tj. z (okresu) rodiště bydlícího obyvatelstva. Po roce 1930 je to prvé sčítání obyvatelstva, které tyto údaje poskytuje, byť v podstatně méně podrobném územním členění. Důsledkem nedostatečné podrobnosti postižené územní diferenciace migračních vztahů je omezení studia regionalizace dlouhodobých migrací pouze na základní rysy formování mezoregionů, tj. relativně velkých regionálních útvarů (ve smyslu terminologie a návazných definic užitých v práci Hampl, Gardavský, Kühnl, 1978).

*) Příspěvek byl vypracován s podporou grantu GA ČR č. 403/95/0823.

Převážná část geografických studií migrace v českém, resp. v československém prostoru byla orientována na dva typy problematik, analyzovaných ovšem vždy v časově velmi omezených obdobích. Patrně převažující bylo sledování motivací migrace spojené s otázkou územních, resp. sídelních preferencí (např. Kühnl, 1975, Drbohlav, 1989). Další skupinu představují práce orientované na analýzu regionální organizace migračních procesů, a to ať již ve smyslu migrační regionalizace (Korčák, 1961, Hampl, 1963) nebo uspořádání migračních vazeb (např. Kára, Kučera, Drášil, Richter, 1985, Hampl, Kühnl, 1993). Širší využití těchto poznatků umožnily konečně studie o komplexní sociálněgeografické regionalizaci území České republiky (Hampl, Ježek, Kühnl, 1978, Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987).

Přestože krátkodobým a aktuálním tendencím migrace bude nepochybně vždy věnována největší pozornost, je oprávněné podtrhovat i důležitost studia relativně dlouhodobých migračních tendencí. Takto zaměřená hodnocení mohou plynulejší poznatky jednak o přenosu migrační atraktivity z jedné oblasti na druhou, jednak o souvislostech vývojových a strukturálních pravidelností regionálního uspořádání migrace (viz např. Korčák, 1973, Hampl, 1982). Právě k druhé z těchto tematik se vztahuje následující hodnocení, které vzhledem k povaze výchozích dat – rodišti bydlícího obyvatelstva – umožňuje agregátním způsobem zhodnotit výsledek migrací za celé poválečné období. Tento výsledek je pak porovnáván se současnou regionální a významovou hierarchizací hlavních center našeho osídlení.

Rozlišování studia dlouhodobých a krátkodobých tendencí migrace se ovšem téměř vždy omezuje – a to i v tomto sledování – na poslední fáze „moderního“ vývoje, na období s dominantním uplatněním urbanizačního procesu. Je to pochopitelně opět dáno dosažitelností empirických informací i orientací zájmů geografie především na současnost a na ni navazující budoucnost. Migrace v starších obdobích je proto převážně již předmětem studia historiků. Přesto i v této oblasti nacházíme v naší geografické literatuře významné studie Jaromíra Korčáka (1934, 1938, 1973). Autor v nich – byť převážně v obecné poloze – objasňuje úlohu migračních procesů ve vývoji etnické diferenciaci – viz např. jeho schéma etnické superpozice. Tyto práce byly zásadním příspěvkem k formování obecnějších představ o vytváření a vývoji sociálněgeografických celků vyšších řádů, celků odpovídajících přirozeným etnickým jednotkám (tzv. etnie), a pozdějším – historickým procesem dotvořeným (často formou integrace několika přirozených etnických jednotek) – národním územním útvarům.

Hlubší diskuse obecných otázek studia geografických aspektů migrace přesahuje zaměření tohoto příspěvku. I tak je však možné z předchozích ilustrací migračních témat naznačit některé skutečnosti obecnějšího smyslu. Za prvé je to zřejmá souvislost mezi řádovostí (měřítkovou) úrovní a „potřebným“ časovým rozsahem studia. V případě prostorové mobility, resp. chování obyvatel, dominují převážně krátkodobá sledování, v případě regionální diferenciaci jsou již delší časová hodnocení nezbytná a v úrovni národní a nadnárodní je klíčové podchycení velmi dlouhodobých migračních vztahů – alespoň tehdy, kdy nám jde o pochopení podstatných rysů diferenciaci územních společenských útvarů. Za druhé je to jakási „funkční dvojakost“ migrace vyjádřitelná pojmy diferenciaci, selekce, polarizace apod. na jedné straně a pojmy propojování a integrace na straně druhé. Sounáležitost obou těchto funkcí je přitom významnější než jejich dílčí odlišné projevy: migrační cíle byly především místy koncentrace společenské kvantity i kvality, které se staly jádry integrujícími širší regionální systémy.

Pojetí migračních oblastí a metodika regionalizace

V rámci stručné diskuse geografických témat migrace bylo již předběžným způsobem specifikováno zaměření tohoto sledování. Jeho hlavním cílem je postižení podstatných

rysů územního uspořádání migračních procesů v poválečném období na vyšších úrovních regionální diferenciace České republiky. Jedná se tedy o problém regionalizace migrace a o zhodnocení stupně souhlasnosti této regionalizace s komplexní sociálněgeografickou regionalizací a zúrovenň i souhlasnosti v uspořádání dlouhodobých migrací a současných regionálních procesů. Uvedené otázky mohou bezprostředně navozovat formulaci výchozích hypotéz studia, tj. předpoklad vysokého stupně zmíněných souhlasností. Tento předpoklad je možno zdůvodňovat jednak relativně komplexní povahou migračních vztahů, jednak relativní stabilitou regionální organizace v pozdních fázích extenzivního urbanizačního procesu, kdy je již tato organizace převážně upevňována a jen omezeně dotvářena.

Pokud jde o zdůraznění komplexní povahy migrace, jsou potřebná hlubší doložení vcelku snadná. Migrace byla, a do značné míry dosud ještě je, hlavním mechanismem koncentračního procesu, a tedy i formování nodálních regionů. Zejména to platí na mezoregionální úrovni diferenciace, kde jiné mechanismy koncentrace mají již buď omezenější rozsah (např. dojíždka za prací) nebo dosud málo rozvinuté formy (informační vztahy, nepravidelné „návštěvnosti“ aj.). U migračních vazeb je dále třeba podtrhovat jejich jak exogenní, tak i endogenní integrační funkci. Na jedné straně tyto procesy prohlubují polarizaci středisko – zázemí a jejich funkční dělbu i kooperaci, vyrovnávají difference v rozložení přírůstků ekonomicky aktivního obyvatelstva a pracovních míst atd., na straně druhé upevňují „příbuznost“ obyvatelstva, jeho sociální a kulturní autoidentifikaci, jeho vědomí regionální soudržnosti.

Problematičtější je tvrzení o výrazné stabilizaci regionální organizace v posledních fázích „klasického“ urbanizačního procesu. Nikoliv snad v obecné úrovni hodnocení, ale v úrovni specifické, zohledňující poválečný vývoj právě našeho osídlení, vývoj, který lze označovat v řadě ohledů za nepřírozený. Jedná se o dva hlavní zdroje této „nepřírozenosti“. Za prvé to byl mimořádný rozsah a neobvyklost migrací spojených s osídlováním pohraničních oblastí i následná zvýšená migrační mobilita relativně nestabilizovaného obyvatelstva v těchto prostorech. Za druhé to byly deformace vyplývající z tzv. socialistického plánování, preferujícího, zejména v 50. a v 60. letech, oblasti těžkého průmyslu a oblasti nově industrializované. V letech 70. a 80. se pak tyto vlivy projeví především v podporování všeobecných nivelizačních tendencí, což mělo za následek snižování intenzity meziokresních migrací, a tedy „uzavírání“ migrace v rámci malých územních celků. Domníváme se však, že ani tyto vážné vlivy nemohly přeměnit nejpodstatnější rysy vyšší úrovně „přírozené“ regionální diferenciace českého prostoru, neboť její základy byly vytvořeny dlouhodobým procesem prohlubování velikostní hierarchie center osídlení, procesem uskutečněným v hrubých rysech již do druhé světové války. Navíc díky značnému časovému rozsahu hodnocení lze předpokládat určité vzájemné „vyrušení“ krátkodobých extrémů – viz např. někdejší mimořádné zisky pánevních oblastí a jejich pozdější emigrační charakter.

Přistupme dále k metodickým otázkám regionalizace migračních vztahů. Na prvním místě je to otázka volby vhodného ukazatele těchto vztahů. Z dříve uvedené obecné charakterizace funkcí migrace, tj. funkce diferenciální a polarizační a funkce propojovací a integrační, vyplývají dvě základní možnosti hodnocení. Především je to stanovení nejsilnějšího směru vystěhování z územní jednotky (tj. nejvyššího počtu narozených v této jednotce a bydlicích v jednotce jiné) jako celkového výrazu migrační „podřízenosti“ této jednotky. V druhém případě to může být kritérium nejsilnějšího vzájemného migračního vztahu, a tedy již nikoliv jednostranné, nýbrž oboustranné soudržnosti příslušné dvojice jednotek (ukazatelem zde je objem vzájemné migrace). S ohledem na význam obou aspektů bylo pro vlastní hodnocení zvoleno jejich agregátní zachycení, a to prostým sečtením obou údajů (migrace z podřízené jednotky tedy byla počítána dvojnásobně proti migraci opačně orientované). Od třetího možného hodnocení – podle migračních sald – bylo upuštěno vzhledem k přílišné citlivosti migračních sald na vlivy výše diskutovaných „nepřírozených“ migrací.

Nezbytným úkolem je dále stanovení orientace migračních vztahů, tj. odlišení podřazených a nadřazených jednotek, neboť hierarchický princip je v sociálněgeografické regionalizaci určující. Protože územní členění dat je podle okresů, a tedy jednotek jednak příliš velkých a jednak bezprostředně obtížně hierarchizovatelných, je nutné zvolit kritérium vázané na vlastní nositele regionální integrace, tj. na střediska. Jako nejvhodnější ukazatel byla vybrána tzv. komplexní funkční velikost nejvýznamnějšího města v okrese k roku 1991 (tento ukazatel rovnocenně zohledňuje relativní velikost obytných, pracovních a obslužných funkcí měst). Zároveň jako podmínka pro určení potenciálního hierarchického vztahu mezi dvěma městy (reprezentanty svých okresů) byla požadována alespoň rozdílnost o 50 % mezi jejich komplexními funkčními velikostmi. Vztahy mezi relativně rovnocennými městy (okresy) nebyly tedy hodnoceny: významná migrační propojnost byla ovšem v těchto případech vzácná (např. Ústí n. Or. – Svitavy nebo Trutnov – Náchod).

Nevhodnost okresního členění dat ztěžuje i vymezení center, resp. jader migračních regionů a jejich vzájemnou srovnatelnost. Znevýhodněny jsou především městské okresy a zejména pak konurbační prostory. Z těchto důvodů bylo alespoň v druhém případě provedeno spojení 2, resp. 3 okresů do jediného celku: okresy Ostrava a Karviná a dále okresy Ústí n. L., Teplice a Most. Počet hodnocených jednotek se tak snížil ze 76 na 73.

Tab. 1 – Základní charakteristiky migrační atraktivity okresů významnějších center osídlení České republiky

Atraktivita okresu	Počet okresů s migračním spádem				Celkové bodové hodnocení
	Dominantním	Převládajícím	Konkurenčním		
			významným	méně významným	
Praha	24	11	13	3	158
Brno	7	1	3	2	39
Ostrava+Karviná	3	4	2	1	29
Plzeň	2	4		1	21
Olomouc	1	2	1		12
Ústí n.L. + Teplice + Most		3	1	1	12
Zlín	1	1	2		11
Hradec Králové		1	3		9
Liberec		2	1	1	9
Č. Budějovice	1		1	1	7
Pardubice		1	1	1	6
Karlovy Vary		1	1		5
Náchod		1			3
Strakonice		1			3
Cheb			1		2
Jablonec n.N.			1		2
Kladno			1		2
Přerov			1		2
Trutnov				2	2
Jihlava				1	1
Klatovy				1	1
Opava				1	1
Tábor				1	1

Poznámky: Byly hodnoceny pouze hierarchicky orientované vztahy rozlišené do 4 kategorií – viz textová část. Jednotlivé kategorie vztahů byly bodově ohodnoceny (4,3,2,1); součet bodů vyjadřuje celkovou migrační atraktivitu okresů jakožto migračních center.

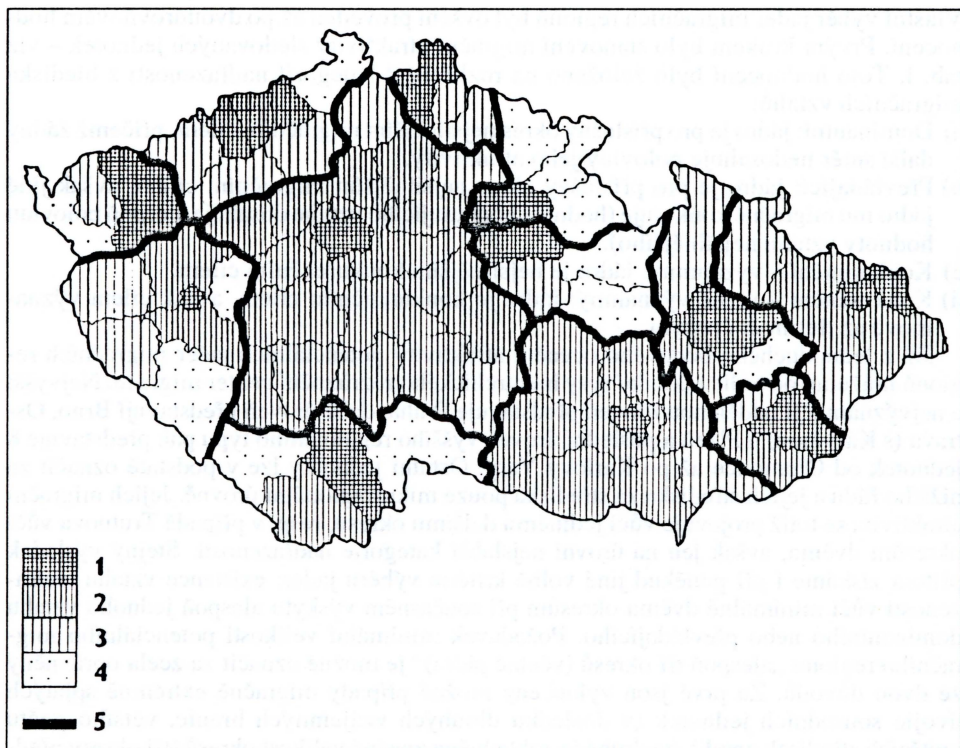
Vlastní výběr jader migračních regionů byl ovšem proveden až po dvouúrovňovém hodnocení. Prvým krokem bylo stanovení migrační atraktivity sledovaných jednotek – viz tab. 1. Toto hodnocení bylo založeno na rozlišení 4 kategorií nadřazenosti z hlediska migračních vztahů:

- a) Dominantní: jádro je pro příslušný okres nejsilnějším migračním cílem, přičemž žádný další směr nedosahuje poloviny jeho atraktivity.
- b) Převládající: jádro je pro příslušný okres nejsilnějším migračním cílem, avšak jiné jádro mu migračně konkuruje (hodnota konkurujícího vztahu dosahuje alespoň polovinu hodnoty vztahu nejsilnějšího).
- c) Konkurenční – významný: jádro je nejsilnějším konkurenčním cílem.
- d) Konkurenční – méně významný: jádro je konkurenčním cílem, avšak cílem významově až třetím či čtvrtým.

Již z jednoduchého bodového ocenění atraktivity potenciálních jader migračních regionů můžeme odvodit základní rysy hierarchického rozrůznění center migrace. Nejvyšší a nejvýznamněji oddělenou úroveň představuje Praha, další úroveň představují Brno, Ostrava (s Karvinou) a Plzeň a poslední úroveň vyššího regionálního typu pak představuje 8 jednotek od Olomouce až po Karlovy Vary. Ostatní jednotky lze v podstatě označit za nižšího řádu a jejich střediska za střediska pouze mikroregionální úrovně. Jejich migrační atraktivita se totiž projevuje vůči jedinému dalšímu okresu, resp. v případě Trutnova vůči okresům dvěma, avšak jen na úrovni nejslabší kategorie nadřazenosti. Stejný výsledek přítom získáme i při poněkud jiné volbě kritéria výběru jader: existence vztahu nadřazenosti vůči minimálně dvěma okresům při současném výskytu alespoň jednoho vztahu dominantního nebo převládajícího. Požadavek minimální velikosti potenciálního migračního regionu „alespoň tři okresů (včetně jádra)“ je možné označit za zcela oprávněný ze dvou důvodů. Za prvé jsou vyloučeny možné případy migračně extrémně spjatých dvojic sousedních jednotek (v důsledku dlouhých vzájemných hranic, většího počtu vnitřních středisek apod.), za druhé je zohledněna značná velikost okresů (tři okresy představují tedy již poměrně rozsáhlý, resp. vyšší region). Je pochopitelné, že při tomto územně málo podrobném členění dostáváme nutně jen hrubé (orientační) vymezení, a to jen „vyšších“ migračních regionů (viz jejich dříve uvedené označení jako mezoregionů).

Celkem tedy bylo vybráno 12 jader velkých migračních regionů (mezoregionů). Vymezení jejich zázemí a zároveň diferencované rozlišení těchto zázemí bylo uskutečněno prostřednictvím kategorizace ostatních 61 okresů podle stupně migrační podřízenosti (viz i kartogram).

- 1) Dominantní podřízenost – charakterizovaná neexistencí konkurenčních vztahů k jinému jádru.
- 2) Podřízenost – charakterizovaná existencí alespoň jednoho konkurenčního vztahu k jinému jádru, avšak při dostatečné převaze vztahu nejsilnějšího (konkurence v úrovni 50 % až 80 % objemu vztahu prvního).
- 3) Relativně rovnocenná podřízenost vůči dvěma či více jádrům. Do kategorie těchto sporných okresů byly zařazeny dva typy případů: jednotky s existencí velmi silného konkurenčního vztahu (více než 80 % objemu vztahu nejsilnějšího) a jednotky územně oddělené od regionu příslušného nejsilnějšího nadřazeného jádra (Cheb, Ústí n. Orli. a Svitavy). Ve všech těchto případech bylo konečné přiřazení k migračnímu regionu rozhodnuto ve prospěch slabšího jádra. Tímto způsobem byla zvýšena souhlasnost migrační regionalizace s komplexní sociálněgeografickou regionalizací na úrovni mezoregionů I. stupně. Určité znevýhodnění se až na jeden případ týkalo Prahy, jejíž mimořádnou přitažlivost je třeba hodnotit v řádovostním chápání jako kumulaci funkcí jak mezoregionálního, tak i makroregionálního centra. Zvláštním případem je Svitavsko, které má nejsilnější vazby rovněž k Praze, které však v důsledku územní oddělenosti bylo hodnoceno jako „oscilační“ jednotka při konečném zvýhodnění slabších Pardubic proti silnějšímu Brnu.

Obr. 1 – Migrační regiony v České republice. 1 – jádra regionů, 2 – dominantní podřízenost, 3 – podřízenost při částečné konkurenci jiného jádra, 4 – relativně rovnocenná podřízenost vůči dvěma jádry, 5 – hranice migračních regionů.

Hlavní výsledky regionalizace

Syntetické vyhodnocení výsledků dlouhodobé meziokresní migrace není možno zakládat pouze na charakteristikách vymezených migračních regionů. Velmi důležité je i srovnání těchto charakteristik s údaji dalšími, a to zejména s agregátními významovými charakteristikami center sledovaných jednotek, neboť právě největší města okresů tvořících jádra migračních regionů mají rozhodující úlohu v jejich komplexní integraci. Potřebné informace shrnuje tab. 2. Z jejich srovnání lze vyvodit několik závěrů.

V obecné úrovni je nejpodstatnější ověření výchozí hypotézy o relativně vysoké asociaci regionálního uspořádání migrace na jedné straně a souboru dalších procesů charakteristických pro mezoregionální úroveň diferenciacce na straně druhé (např. nedenní dojízdka za prací, „dojízdka“ studentů vysokých škol aj.). Jednoznačně to dokládá porovnání populačních velikostí migračních a komplexních sociálněgeografických regionů. Vymezení komplexních mezoregionů I. stupně vychází z aktualizace a dílčích upřesnění regionalizace k roku 1980 (Hampl, Gardavský, Kühnl, 1987) podle vyhodnocení dojízdky za prací a za studiem v roce 1991 (Terplan, 1993, 1994). Značný stupeň podobnosti, byť ne již tak mimořádný, můžeme dále konstatovat i v případě srovnání velikosti samotných hlavních středisek a rozsahu jejich regionální působnosti. Zde se ovšem projevují určité rozdíly ve stupni dominance sledovaných měst v rámci jejich metropolitních pros-

Tab. 2 – Regionální působnost a velikost center migračních regionů

Centrum	Počet obyv. v tis. (1991)		Postavení (pořadí) centra ve velikostní řadě středisek ČR z hlediska:				
	Migračního regionu	Komplexního mezoregionu 1. stupně	Regionální působnosti	KfV 1991	Počtu obyvatel		
					1991	1961	1930
1. Praha	3 035	3 031	1	1	1	1	1
2. Ostrava	1 435	1 427	2	3	3	3	3
3. Brno	1 379	1 316	3	2	2	2	2
4. Ústí n.L.	824	825	4	8	7	7	6
5. Olomouc	638	644	5	5	5	7	7
6. Plzeň	558	555	6	4	4	4	4
7. Pardubice	509	508	8	9	10	10	17
8. Hradec Král.	474	517	7	7	8	8	15
9. Zlín	450	497	9	11	12	11	22
10. Č.Budějovice	375	382	10	6	9	9	9
11. Liberec	323	299	12	10	6	6	5
12. Karlovy Vary	302	303	11	17	18	15	8

Poznámky: Vymezení migračních regionů viz kartogram. Střediska jsou uvažována v administrativním vymezení ke dni 3.3.1991. V případě migračního i komplexního regionálního významu předstihuje 12 vybraných center výrazně ostatní střediska osídlení ČR. V případě hodnocení velikosti samotných měst jsou Karlovy Vary předstiheny některými městy s menší regionální působností: podle KfV (komplexní funkční velikosti – metodika konstrukce viz Hampl, Gardavský, Kühn, 1987) to jsou Opava, Most, Karviná, Kladno a Frýdek-Místek, v případě obyvatelstva v r. 1991 se jedná o stejná města a navíc i o Havířov. Pokud jde o populační velikosti v r. 1961, byly Karlovy Vary předstiheny Mostem, Kladnem a Havřířovem, pokud jde o rok 1930, dostává se mezi největší města 10. Děčín, 11. Most, 12. Teplice, 13. Opava, 14. Kladno a teprve na 15. místě Hradec Králové. Dále na 16. místě to byl Jablonec n. Nis. a za ním jako 17. Pardubice. Zlín byl k r. 1930 až na 22. místě a byl předstihen ještě Prostějovem, Chebem, Karvinou a Jihlavou. K těmto charakteristikám je ovšem nutno připojit poznámku o určité problematičnosti srovnání měst v jejich administrativních hranicích k r. 1991: rozdílný soulad přirozeného a administrativního vymezení u jednotlivých měst, a to zejména v pohledu retro-

torů: viz pokles v postavení Ústí n. Lab. a především pak Karlových Varů ve velikostním pořadí. Na základě těchto srovnání je tedy oprávněné konstatovat integrální povahu regionální organizace i s tím spojenou relativně komplexní reprezentativnost charakteristik územního uspořádání migrace pro měřítkově (řádově) vyšší úrovně regionalizace.

Také z pohledu vývojového – ovšem jen v řádu několika desetiletí – je možné hovořit o relativní stabilitě souboru hlavních center osídlení a rozsahu jejich střediskového uplatnění. Z dvanáctky sledovaných současných nejvýznamnějších regionálních středisek patřilo 9 mezi největší města již v roce 1930 (obsazovala 1. až 9. místo ve velikostním pořadí podle počtu obyvatelstva). Velikostně méně výrazná střediska – Hradec Králové, Pardubice a Zlín – pak zaznamenala právě ve 30. letech nadprůměrný rozvoj. Rovněž z hlediska regionálního migračního působení „do roku 1930“ současných hlavních středisek zjistíme řadu podobností s poválečnou situací (v případě samotných Čech viz Hampl, 1982). To vše dokládá významnou souvislost jak vývojových a strukturálních pravidelností posuzované regionální diferenciaci, tak i značnou stabilitu hierarchie hlavních center našeho osídlení v posledním půlstoletí. Bylo již konstatováno, že tato stabilita je především důsledkem „ukončování“ základního – extenzivního – urbanizačního a koncentračního procesu v našem prostoru. Je však třeba zdůraznit i mimořádnou povahu ekonomických, národnostních a politických změn v tomto období. O to více je poměrná stabilita uspořádání osídlení překvapující. Nepochybně dokládá i relativní autonomii vývoje vnější (geografické) organizace společnosti vůči vývoji její organizace vnitřní (sociální, ekonomické a politické v užším slova smyslu).

Výsledky regionalizace ve spojení s hodnocením hlavních středisek umožňují dále stanovit významná specifika uspořádání našeho osídlení. Tato specifika reprezentativně charakterizují zejména diskontinuity ve velikostním rozrůznění středisek na vyšších hierarchických úrovních. Na prvním místě je to zvýrazněná dominantnost Prahy, na místě druhém pak jedná o zesílenou pozici Brna a Ostravy proti jiným mezoregionálním střediskům a jedná o významové odlišení ostatních 8 – 9 mezoregionálních středisek od středisek ostatních, která již lze charakterizovat pouze jako mikroregionálního řádu. Variantní je přitom zařazení Karlových Varů, které splňují kritéria vyšší regionální centrality, avšak nedosahují tak významné „vlastní“ velikosti. Jejich vyšší hierarchické zařazení je však do značné míry zdůvodněno specifickou funkcí (lázně mezinárodního řádu, s tím spojené další kulturní a obslužné atraktivity), polohovou autonomií i spolupůsobením dalších středisek při integraci příslušného mezoregionu (obdobně je tomu i u Ústí n. Lab.). Především tedy z hlediska regionální významnosti našich středisek můžeme specifikovat jejich hierarchii jako přechod od skokovitého rozrůznění „1 – 2 – 9“ k rozrůznění plynulému (od 13. místa) jak je předpokládáno pravidlem velikostního pořadí.

Významové rozdíly mezi 12 hlavními centry podmiňují dále formování hierarchických vztahů nejvyššího řádu. Zmíněná zvýšená dominance Prahy je v případě migrace mimořádně zřetelná. Jen v případě okresů – migračních jader – Olomouc a Zlín nepřevažoval migrační spád k Praze, ale k jádru Ostrava + Karviná. I v těchto případech byla však konkurence Prahy neobyčejně silná (86 %, resp. 92 %), přičemž v případě hodnocení samotné Ostravy by atraktivita Prahy zřetelně převažovala. Obdobná je situace např. i u „dojíždky“ studentů, kdy ovšem úlohu Ostravy přebírá Brno. Z těchto skutečností vyplývá, že vliv Prahy v moravskoslezském prostoru je podstatně vyšší než se obvykle předpokládá, a že integrita tohoto prostoru – alespoň z hlediska nodální regionální organizace – je problematická. Jiná situace je pochopitelně v prostoru samotných Čech, kde lze hovořit o superdominantním postavení Prahy. Výrazem tohoto postavení je mimo jiné i nízká integrita migračních regionů ostatních jader: z 23 okresů v zázemí těchto jader pouze 3 vykazovaly dominantní migrační podřízenost, kdežto „oscilačního“ typu bylo 11 okresů.

Uvedme konečně, že studium regionálního uspořádání migračních procesů není jen věcí akademických zájmů, ale že přináší i řadu podnětů k řešení praktických problémů. Bezprostředně se nabízí spojitost s otázkou regionální diferenciaci ve vývoji nezaměstnanosti, v širším pojetí pak s otázkami regionálního plánování vůbec. Neaktuálnější je však využití migrační regionalizace při hodnocení problému nové soustavy samosprávných krajů, resp. zemí. Dokládá to i skutečnost, že citovaná studie Terplanu (1994) byla zpracována právě z těchto důvodů pro parlament. Vymezení migračních regionů a potvrzení jejich neobyčejně vysoké souhlasnosti s výsledky komplexní sociálněgeografické regionalizace na úrovni mezoregionů 1. stupně navozuje nejuvhodnější, resp. nejpřírozenější výběr potenciálních středisek samosprávných krajů. Těch by mělo být tedy 12, s tím ovšem, že zařazení Karlových Varů není jednoznačné. Zároveň je oprávněné předpokládat samostatné postavení Prahy (ovšem při zachování její střediskové funkce i pro Středočeský kraj). S ohledem na potřebu rovnoměrného „pokrytí“ území republiky soustavou krajských středisek je konečně možné zvažovat i výběr Jihlavy. Z hlediska požadavku přirozenosti, resp. organičnosti samosprávných krajů, a tedy z hlediska jednoho z nejpodstatnějších předpokladů jejich komplexní subjektivity a samořiditelnosti, je tedy možné doporučit počet nových krajů v rozmezí 11 – 14. Samotný počet není ovšem sám o sobě podstatný. Podstatný je teprve ve spojení s určením, o jaké kraje se jedná. Toto určení je přitom primárně dáno právě výše uvedeným výběrem středisek a sekundárně vymezením jejich zázemí. V druhém případě by byly ovšem nezbytné úpravy vůči vymezení migračních (resp. komplexních) regionů, a to především ve smyslu omezení jejich přílišné přirozené nerovnocennosti. Jedná se zejména o „zmenšení“ pražského

regionu a částečně i regionů brněnského a ostravského. Potřebné by bylo i rozdělení některých okresů (zejména v případě Děčína). Bližší diskuse těchto otázek překračuje však již téma tohoto příspěvku, a proto jen odkazujeme na jiné práce (např. Hampl, Müller, Perlín, 1993, studie Terplanu 1993, 1994).

Několik úvah o budoucím vývoji: závěrečné poznámky

Závěry vlastního hodnocení regionální diferenciacce migračních vztahů a jejich dosa-
vadního vývoje zdůrazňují relativně vysokou stabilitu a integrální povahu současného
uspořádání našeho osídlení. Je však otázkou, zda tuto stabilitu a integritu můžeme před-
pokládat i do perspektivy vzhledem k probíhajícím principiálním společenským změnám.
Domníváme se, že v důsledku vyvinutosti hierarchického uspořádání národního systé-
mu osídlení a značné autonomii geografické organizace společnosti, lze dramatické „kvan-
titativní“ změny skutečně vyloučit. Povaha perspektivních změn by měla mít v prvé řadě
kvalitativní charakter, tj. hlouběji a citlivěji strukturovanou povahu. Obecně můžeme
hovořit o transformaci extenzivních forem vývoje osídlení na formy intenzifikační.
Kvantitativní růst center, resp. primární koncentrační proces, by měl být tedy postupně
tlumen a nahrazen růstem kvalitativním, zohledňujícím především rozvoj působnosti
vůdčích center na širší regionální systémy. Kvalitativní růst je podmíněn dvěma hlavní-
mi faktory: rozvojem propojenosti systému a koncentrací řídicích a inovačních funkcí
do hlavních center při zvyšující se účinnosti jejich vlivu na ostatní aktivity (viz i Dostál,
Hampl, 1994). Z hlediska migračních vztahů lze v tomto kontextu předpokládat pokles
velikosti i důležitosti celkových migračních sald a zvýšení úlohy oboustranné migrační
propojenosti. Také význam specifických migračních sald – podle socioprofesioních, věko-
vých aj. skupin – bude zřejmě zvýšen. Ze širšího pohledu je oprávněné dále předpoklá-
dat prohlubování kvalitativních forem hierarchizace sídel a s tím spojenou vyšší vývo-
jovou selektivnost mezi samotnými centry (částečný útlum tradičních průmyslových
koncentrací spojený s jejich ekonomickou konverzí, zesílený význam faktoru makro-
polohy atd.). Transformace extenzivního vývoje na vývoj intenzivní je přeměnou obec-
ného a dlouhodobého typu. V případě České republiky se bude však v krátkodobé per-
spektivě uplatňovat silně i transformace specifická, tj. „post-totalitní“. Z tohoto hledis-
ka je nutné předpokládat i určitou revitalizaci extenzivních procesů, a to dvojího typu.
Zásadně novým procesem bude nepochybně mezinárodní migrace, i když její rozsah
a kvalitativní formy lze předvídat jen obtížně (přistěhování nebo jen tranzit „chudých“,
emigrace – byť dočasná – našeho obyvatelstva do bohatších regionů sjednocené Evropy
atd.). U těchto migrací půjde z geografického hlediska převážně o uspořádání klasického
koncentračního typu: polarizace chudé – bohaté regiony a následné prohlubování sociál-
ní duality v imigračních centrech. Druhým typem budou pak „nápravné“ procesy, pod-
míněné neefektivností předchozího socialistického vývoje geografické distribuce pra-
covních zdrojů a kapitálu. Také v tomto případě se budou uplatňovat významně jak
„nové“ polohové poměry, tak kvalitativní rozdíly mezi centry. Nejintenzivnější budou
přítom pravděpodobně migrace „metropolizačního typu“, neboť rozvoj v zázemí hlavních
center osídlení byl plánovitě tlumen po několik desetiletí. Rozsah a časový průběh všech
těchto procesů bude ovšem v našich podmínkách silně ovlivněn zatím značně omezenou
prostorovou, resp. migrační mobilitou obyvatelstva (viz dlouhodobé vytváření trhu
s byty, přílišná drahota dosažitelných bytů v migračně přitažlivých oblastech atd.).

Literatura:

DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1994): Development of an urban system: general conception and specific features in the Czech Republic. In: Barlow M., Dostál P., Hampl M. (eds.). Territory, Society and

- Administration; The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec. University of Amsterdam, Amsterdam, s. 191-224.
- DRBOHLAV, D. (1989): Migrační motivace, regionální a sídelní preference obyvatelstva. Kandidátská disertace, Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 236 s.
- HAMPL, M. (1963): Populační základny největších imigračních center v Československu. Sborník ČSSZ, 68, Academia, Praha, s. 87-89.
- HAMPL, M. (1982): Postavení Prahy v regionální struktuře Čech a vývoj migrace obyvatelstva. Acta Demographica, 5, VÚSEI a Čs. demografická společnost při ČSAV, Praha, s. 39-60.
- HAMPL, M., JEZEK, J., KÜHNEL, K. (1978): Sociálně geografická regionalizace ČSR. VÚSEI, Praha, 304 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M., MÜLLER, J., PERLÍN, R. (1993): Územní členění České republiky. Výstavba a architektura 39, č. 3, VÚVA, Praha, s. 12-21.
- HAMPL, M., KÜHNEL, K. (1993): Migratory trends in former Czechoslovakia, AUC Geographica, 28, č. 1, Univerzita Karlova, vyd. Karolinum, Praha, s. 53-71.
- KÁRA, J., KUČERA, T., DRÁŠIL, M., RICHTER, R. (1985): Příspěvek k regionalizaci migrace v ČSSR. Referát na československo-polském semináři v Liberci.
- KORČÁK, J. (1934): Regionální členění Československa. Statistický obzor 15, SSÚ, Praha, s.416-434.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti. Orbis, Praha, 168 s.
- KORČÁK, J. (1961): Immigracionnaja baza češskich gorodov. In: Problems of Economic Region, Geographical Studies 27, PAN, Warszawa, s. 233-242.
- KORČÁK, J. (1973): Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze. Univerzita Karlova, Praha, 147 s.
- KÜHNEL, K. (1975): Geografická struktura migrace obyvatelstva v Čechách. Kandidátská disertace, Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 106 s.
- Regionalizace České republiky z hlediska dlouhodobých migračních tendencí. Terplan, a.s., Praha, 1994, 35 s.
- Soubor publikací ČSÚ z cenzu 1991.
- Statistický lexikon obcí České republiky 1992. SEVT a.s., Praha, 1994, 895 s.
- Vybrané podklady k územně správnímu členění České republiky. Terplan, a.s., Praha, 1993, 41 s.
- Vymezení spádových obvodů středisek osídlení (mikroregiony). Terplan, a.s., Praha, 1994, 15 s. + tabulkové a mapové přílohy.

S u m m a r y

REGIONAL ORGANIZATION OF LONG-TERM MIGRATION PROCESSES IN THE CZECH REPUBLIC

Migration and related problems are of a long-term interest in geography. Regional organization of migration processes is an exclusively geographical topic. It can now be studied more thoroughly in the Czech Republic due to the results of the latest population census (1991). Question on the citizens' birth place has become part of the census questionnaire again after 61 years. Differences between present living place and birth place of each individual allow two different kinds of assessment: (1) the expression of migration links between territorial units (sum of mutual migration), and (2) specification of migration subordination of certain territorial units (based on the main migration streams). Both basic functions of migration processes, i.e. hierarchical and integrative ones, are important for the formation of migration regions; thence they were included in the described method of regionalization.

The main disadvantage of data accessible is its insufficient territorial detail (data is sorted by 76 districts). This is the reason why the migration differentiation has been studied only at high hierarchical levels. Moreover, current district boundaries significantly differs from the delimitation of existing agglomerations. In order to exclude extreme differences, the districts Ostrava-město and Karviná were joined into one unit, as well as districts of Ústí nad Labem, Teplice and Most. The selection of regional migration nodes proved to be the key problem in migration regionalization. The analysis of important relations between all territorial units has been made; out of these, hierarchical relations were examined more thoroughly. The degree of migration subordination (based on the domination or competition of individual centres) served as main criterion of attractivity of potential migration regional nodes (see Table 1).

Remaining districts were divided into three categories according to their degree of subordination (see the map) and joined with the twelve selected nodes. Population size of the delimited migration

regions has been compared with the size of complex socio-geographical regions at corresponding order. This comparison showed exceptional similarity between regional organization of migration and the organization of other important regional (region-integrating) processes such as non-daily commuting, etc. A strong similarity was also found between the size of regional centres and the size of corresponding regions. There is one specific feature in the settlement hierarchy of the Czech Republic that has been revealed by the assessment of regional importance of settlement centres: a surprisingly great gap between the 12th and 13th centres. The group of 12 biggest regional centres is thus clearly separated from other centres. Other important differences are understandably found between centres at the 1st and 2nd place and also between centres at the 3rd and 4th place.

The above mentioned facts prove that migration processes and their territorial organization are in accordance with the complex differentiation of the Czech Republic at the higher regional level. Thus, the result of migration regionalization itself can contribute to solution of some practical problems. First, the widely discussed issue of new system of self-governing regions should be quoted. (Creation of these self-governing regions is mentioned in the Czech constitution, but it is still in the phase of political negotiations and scientific discussion.)

Final remarks deal with the future development of regional migration organization. Two kinds of changes are likely to occur. First, certain redistribution of labour force and its concentration can be expected. In many cases this will be a counter-reaction to the previous deformations caused by the so-called socialist planning schemes. Metropolization processes, which were restricted in the past, will probably become more important. Second, gradual transformation of less intensive forms of development (represented by areal concentration and „quantitative migration“ as dominating factors) into more intensive ones can be expected in more distant future. The latter will be oriented towards qualitative growth. The importance of mutual migration exchanges, socio-professional structure of migration, etc., will increase.

Fig. 1 – Migration regions in the Czech Republic: 1 – regional nodes, 2 – dominant subordination, 3 – subordination with partial competition of another node, 4 – relatively equal subordination to two nodes, 5 – boundaries of migration regions.

(Pracoviště autorů: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2; Terplan, Platněřská 19, 110 00 Praha 1.)

Do redakce došlo 5.1.1995

Lektorovali Ivan Bičák a Václav Gardavský